

Łukasz Bartkiewicz

Akademia Ignatianum, Kraków
e-mail: lukaszbartkiewicz@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2542-5844

ELEMENTY FILOZOFII EKONOMII A PROBLEM ROZWOJU CZŁOWIEKA NA PRZYKŁADZIE PRAC AMARTYI SENA

ELEMENTS OF THE PHILOSOPHY OF ECONOMICS VS. THE PROBLEM OF HUMAN DEVELOPMENT, EXEMPLIFIED BY AMARTYA SEN'S WORKS

DOI: 10.15611/sie.2018.1.04
JEL Classification: B31

Streszczenie: Przedmiotem tekstu jest wskazanie roli elementów filozofii ekonomii w współczesnej gospodarce oraz polityce na przykładzie prac Amartyi Sena. Tekst, podzielony na trzy części, porusza kwestie kondycji człowieka w globalnej rzeczywistości oraz pokazuje próbę łączenia narzędzi ekonomicznych z filozoficznymi. Bazę do rozważań stanowią prace autorów z dziedzin nauki takich jak socjologia, kulturoznawstwo, ekonomia czy filozofia. W artykule postaram się pokazać na przykładzie koncepcji *Capability Approach* autorstwa Amartyi Sena, w jaki sposób współcześni ekonomiści wykorzystują narzędzia nauk humanistycznych do tworzenia elementów polityki rozwoju.. Wnioskiem płynącym z analizy jest pokazanie, iż o rozwoju człowieka nie można mówić wyłącznie z punktu widzenia dyscypliny, jaką jest ekonomia, a sam proces rozwoju wymyka się kwantyfikowalnym miernikom. Tekst stanowi wprowadzenie do badań, nad którymi pracuje autor w ramach swojej pracy doktorskiej, dotyczącej założeń koncepcji wolności Amartyi Sena.

Słowa kluczowe: Amartya Sen, metaekonomia, filozofia ekonomii.

Summary: The subject of this paper is an indication of the role of elements of the philosophy of economics in contemporary economy and politics on the example of A. Sen's works. The text, divided into three parts, raises the issues of the human condition in global reality and shows the attempt to combine economic and philosophical tools in reserach about human development. The article refers to the studies in the fields of sociology, cultural studies, economics and philosophy. In the article, the author tries to show, using the example of the concept called *Capability Approach* created and developed by A. Sen, how modern economists use tools from humanities to create the elements of development policy. The conclusion from this analysis is that the process of human development cannot be described just from the point of view of one discipline, e.g. economic studies, and also, that the development process itself is wider than the quantifiable indexes.

Keywords: Amartya Sen, metaeconomy, philosophy of economics.

1. Wstęp

Czasy, w których żyje współczesny człowiek, są okresem dynamicznych zmian – zarówno społecznych, jak i gospodarczych. Zmianie ulega nie tylko wyobrażenie o człowieku, lecz także przestrzeń, w której realizuje on swoją aktywność. Przestrzeń ta przestała być lokalna, a stała się ponadnarodowa, tzn. globalna. Zjawisko to dotyczy przede wszystkim obszaru gospodarczego – w ramach tworzonych struktur ponadnarodowych oraz sfery społecznej – głównie za sprawą Internetu. Rozległa przestrzeń do realizacji aktywności człowieka powoduje, iż jego rozwój dokonuje się przede wszystkim w oparciu o globalne przemiany. Takie zjawisko niesie jednak ze sobą konsekwencje polegające na sprzężeniu rozwoju w sensie globalnym, z podniesieniem rangi problemów, które wcześniej dotyczyły jedynie przestrzeni lokalnej, a które obecnie stały się ogólnoludzkie. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie poglądów wybranych autorów badających rozwój człowieka z perspektyw różnych dziedzin nauki, których łączy przekonanie, iż budowanie polityki rozwoju skorelowanej z ekonomią niesie ze sobą pewne niebezpieczeństwo, np. poprzez ograniczenia rozumienia znaczenia człowieka wyłącznie do roli agenta. Główną osią tekstu są poglądy A. Sena, który jest przykładem ekonomisty stosującego metody i pojęcia nauk humanistycznych w celu przewyżczenia ograniczeń semantycznych przedmiotu badań nauk ekonomicznych. Przyjętą metodą badawczą jest analiza opisowa oraz porównawczo-krytyczna tekstów.

Zachodzący proces globalizacji dotyka niemal wszystkich sfer aktywności człowieka. Autorzy zajmujący się tym zagadnieniem podkreślają jednak, iż samo zjawisko jest trudne do zdefiniowania ze względu na jego wielowymiarowość oraz złożoność¹. Według nich jednym z celów globalizacji jest usuwanie barier w międzynarodowej wymianie gospodarczej. To z kolei doprowadza do integracji kapitału, rynków oraz technologii, tworząc jeden rynek światowy. Oprócz zjawiska scalania gospodarek i polityki, globalizacja oddziałuje zarówno pozytywnie, jak i negatywnie na sytuację społeczną. Przykładowo podejmuje się konkretne działania ponadnarodowe zmierzające do redukcji zjawiska ubóstwa, podczas gdy równocześnie państwa wysoko rozwinięte zainteresowane są coraz bardziej intensywną eksploatacją tanich zasobów naturalnych oraz ludzkich. Globalizacja doprowadza również do powstania nowych, ponadnarodowych problemów, np. zanieczyszczenia środowiska, terroryzmu czy zadłużenia Trzeciego Świata. Dopelnieniem globalizacji ekonomicznej jest proces globalizacji społecznej, tzn. swobodnego przepływu wartości oraz idei². W ramach tego zjawiska dochodzi również do globalizacji kultury, tj. do wymieszania oraz upowszechnienia się elementów kulturowych. W efek-

¹ Por. E. Wysłocka, *Globalizacja – błogosławieństwo czy przekleństwo*, [w:] Wysłocka E. (red.), *Ekonomiczne aspekty procesu globalizacji*, Wydawnictwo Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2009, s. 12.

² Por. Z. Sirojć, *Globalizacja kultury*, *Spółeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne* 2002, nr 1, s. 151.

cie kultura traci cechy lokalności i staje się ogólnoswiatowa³. Zdaniem części autorów globalizacja kulturowa prowadzi do zmian, które, dokonując się na arenie globalnej, stanowią mogą poważne zagrożenie dla dalszego rozwoju człowieka⁴. Dotyczy to zwłaszcza reformowania systemu edukacji, który zaczyna koncentrować się coraz mocniej na kierunkach technicznych oraz biznesowych, jak również kierunku rozwoju gospodarki, stymulowanej wyłącznie w stronę dochodowości, z pominięciem innych aspektów rozwoju człowieka. Oba te czynniki powodują, iż o współczesności często pisze się przez pryzmat zjawiska kryzysu kultury oraz człowieczeństwa. O wpływie edukacji oraz gospodarki na stan cywilizacji pisali już starożytni, współcześnie przypominają o nim również m.in. E. Fromm w *Zdrowym społeczeństwie* oraz M. Nussbaum w książce pt. *Nie dla zysku*⁵. Ich zdaniem człowiek bez należytego wykształcenia humanistycznego będzie koncentrował się głównie na indywidualizacji swojego życia oraz na wartościach związanych z *modus posiadania*. Przejawiać się to będzie w społeczeństwie poprzez zwiększanie skrajnej indywidualizacji, dążenie do hierarchizacji, jak również poprzez wiarę w nową antropologię związaną z technologią⁶.

Intuicje związane z kierunkiem rozwoju człowieka pojawiają się nie tylko w gronie humanistów, lecz również wśród przedstawicieli nauk ekonomicznych. Badacze ci podejmują dyskusję nad wpływem kapitału na kierunek rozwoju człowieka, jak również próbują wypracować koncepcje ekonomiczne, poszerzone o narzędzia dotychczas wykorzystywane głównie w naukach humanistycznych. Dotyczy to zwłaszcza ekonomii dobrobytu, zagadnień sprawiedliwości dystrybucyjnej, racjonalności, użyteczności oraz uwzględniania aspektów behawioralnych przy tworzeniu modeli ekonomicznych. Jednym z ważnych przedstawicieli tego nurtu jest noblista z dziedziny ekonomii oraz filozof A. Sen. W swoich pracach nad teorią dobrobytu odszedł on od wykorzystywania wyłącznie statystycznych miar opisujących poziom dobrobytu (np. za sprawą PKB), proponując szerszą perspektywę, koncentrującą się na realizacji zdolności oraz wolności jednostki. Taka koncepcja wpisuje się w nurt metaekonomii, tworząc refleksję nad etyką teorii ekonomicznych, jak również stawiając pytania o kierunek rozwoju człowieka. Założeniem teorii A. Sena jest obserwacja, iż do realizacji rozwoju konieczna jest wolność pozytywna,

³ Por. M. Kempny, *Czy globalizacja kulturowa współdecyduje o dynamice społeczeństw postkomunistycznych?*, *Kultura i Społeczeństwo* 2000, nr 1, s. 12.

⁴ O zagrożeniu płynącym z globalizacji na stan człowieka piszą m.in. M. Nussbaum, C. Delsol, J. Baudrillard, Z. Bauman czy A. Bloom.

⁵ E. Fromm, *Zdrowe społeczeństwo*, tłum. A. Tanalska-Duleba, *Vis-a-Vis/Etiuda*, Kraków 2012; M. Nussbaum, *Nie dla zysku. Dlaczego demokracja potrzebuje humanistów*, tłum. Ł. Pawłowski, Fundacja Kultura Liberalna, Warszawa 2016.

⁶ Por. C. Delsol, *Kamienie węgielne. Na czym nam zależy?*, tłum. M. Kowalska, Znak, Kraków 2018.; R. Kurzweil, *Jak stworzyć umysł?*, tłum. K. Zielińska, Studio Astropsychologii, Białystok 2018; R. Paura, *Singularity Believers and the New Utopia of Transhumanism*, 2016, https://www.researchgate.net/publication/322024389_Singularity_believers_and_the_new_utopia_of_transhumanism (24.09.2018).

tn. „wolność do”. W tym wymiarze A. Sen sugeruje, iż rolą państwa oraz organizacji narodowych powinno być przede wszystkim poszerzanie wolności człowieka, ponieważ tylko dzięki temu będzie mógł być skutecznie realizowany proces rozwoju. Co więcej, według A. Sena między wolnością a rozwojem zachodzi ścisła korelacja, tzn. nie tylko wolność jest konieczna do rozwoju, lecz również proces rozwoju będzie poszerzać aspekty wolności człowieka. Jego prace proponują kierunki zmian, którym podlegać powinna sfera polityczno-gospodarcza, szczególnie w aspekcie wspierania wolności człowieka oraz zapewniania mu właściwej przestrzeni do realizacji własnych zdolności. Zwrócenie uwagi noblisty z dziedziny ekonomii na przedstawione aspekty dowodzi, iż również wśród ekonomistów rodzi się potrzeba wykorzystania narzędzi nauk humanistycznych w trakcie tworzenia teorii dotyczących rozwoju człowieka. Takie podejście ma przynieść zwrot w kreowaniu współczesnej sfery politycznej i gospodarczej.

Rozwinięciem koncepcji A. Sena są prace M. Nussbaum, która postuluje, iż rozwój człowieka determinuje nie tylko wzrost gospodarczy, lecz także edukacja. Według M. Nussbaum bez należytego wykształcenia humanistycznego człowiek nie będzie w stanie aktywnie wspierać demokratycznych form rządzenia ani reagować na kierunki rozwoju gospodarczego i technicznego. W efekcie stan człowieczeństwa oraz kultury będzie się pogarszać, pomimo ekonomicznego wzrostu samej gospodarki.

2. Charakterystyka współczesności przez pryzmat kierunku zmian wynikających ze zjawiska globalizacji

Nie da się mówić o współczesności bez odwoływania się do procesu globalizacji. Połączeniu ulega nie tylko przestrzeń polityczna czy gospodarcza, lecz również kultura. Część autorów zajmujących się opisem zachodzących zmian zauważa, iż doszło w ostatnich wiekach do znaczącego przekształcenia systemów edukacji, rządzenia oraz wartości, którymi dotychczas posługiwał się człowiek⁷. Zmiany, które dzisiaj obserwujemy, rozpoczęły się już na początku XVIII w., w trakcie rewolucji przemysłowej. Zwiększona produkcja oraz zmiana gospodarki z rolnej na przemysłową doprowadziły do przewrotu nie tylko w sferze gospodarczej, lecz także kulturowej. Obecnie możliwość łatwego przemieszczania się, jak również dostęp do Internetu powodują, iż kontekst cywilizacyjny nabiera dynamizmu przez zjawisko kosmopolityzmu oraz zderzenia kultur. Taki pluralizm prowadzi zarówno do integracji (nakładania się), jak i do schizonogenezy (rozkładu) odrębnych kultur⁸. Samo

⁷ Por. C. Delsol, wyd. cyt.; E. Fromm, wyd. cyt.; M. Hardt, A. Negri, *Imperium*, tłum. A. Kolbaniuk, S. Ślusarski, W.A.B., Warszawa 2005; A. Gielarowski, *Kryzys kultury – kryzys człowieka. Fenomenologiczna krytyka kultury: Husserl, Levins, Henry*, WAM, Kraków 2016; L. Żuk-Łapińska, *Kryzys kultury europejskiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 1997.

⁸ Por. J. Gajda, *Antropologia kulturowa*, Impuls, Kraków 2012.

zjawisko oceniane jest przez kulturoznawców zarówno z perspektywy rozwoju, jak również z punktu widzenia tworzenia zagrożenia utraty tożsamości kulturowej. Takie stanowisko reprezentuje m.in. francuska myślicielka C. Delsol, która pisze: „Dotykające nas ważne przekształcenia kulturowe mogą prowadzić do powstania społeczeństw o nieoczekiwanym i niepożądanym kształcie. Od pewnego czasu odrzucamy postęp (czemu towarzyszy katastrofizm i nowy fatalizm), ideę uniwersalnej prawdy (co prowadzi do relatywizmu) i wolność osobistą (na rzecz demokracji konsensualnej). Te metamorfozy mogą zapowiadać prawdziwy zwrot w naszej kulturze”⁹.

C. Delsol przyjmuje stanowisko krytyczne względem zmian zachodzących we współczesnej kulturze, dostrzegając w nich sprzeczne dążenia społeczne. Dotyczy to przykładowo epatowania przez społeczeństwo ideą wolności myślenia, przy jednoczesnym wspieraniu form politycznych ograniczających takie dążenia¹⁰. Dodatkowo autorka zwraca uwagę, iż współczesny człowiek odsunął się od świata, zasłaniając się zarówno relatywizmem, jak i dogmatyzmem. Część panujących praw jest jednocześnie zmienna i absolutna, co powoduje, iż jednostka jest z jednej strony obojętna w stosunku do przekonań, a z drugiej uległa w stosunku do masowych opinii¹¹. Według C. Delsol zachodzące zmiany cechują kulturę, która znajduje się w fazie transformacji do nowej formy, jej cechą charakterystyczną będzie nadanie człowiekowi w kulturze innego, nowego miejsca, niż reprezentowała to wcześniejsza tradycja. Taki sposób myślenia przejawia się w koncepcjach posthumanizmu oraz idei człowiek+¹². Autorka przekonuje dalej, iż współczesna kultura, a szczególnie kultura Zachodu, cechować się będzie przywiązaniem do godności człowieka przy równoczesnym traktowaniu go wyłącznie jako zwierzęcia¹³. Człowiek zaopatrzony w naukę oraz technologię z jednej strony poszukuje trwałego sensu, z drugiej nie docenia wyjątkowości swojego istnienia w łańcuchu stworzeń. Istotnym elementem koncepcji, o której pisze C. Delsol, jest zwrócenie uwagi na kierunek zmian cywilizacyjnych, przy jednoczesnym zaproponowaniu remedium na ten stan. Francuska filozofka proponuje powrót do korzeni, do tradycji kultur greckiej oraz rzymskiej, a przede wszystkim do chrześcijańskiej. Dzięki temu w procesie rozwoju człowiek zaakceptuje określoną koncepcję filozoficzną, w której najwyższe miejsce zajmuje on sam oraz realizacja jego wolności. W efekcie możliwe będzie utrzymanie prawidłowego kierunku, w którym rozwijają się człowiek i społeczeństwo.

Tekst filozofki koresponduje z wydaną ponad 30 lat wcześniej książką E. Fromma *Zdrowe społeczeństwo*, w której niemiecki psycholog przeprowadził analizę

⁹ C. Delsol, wyd. cyt., s. 5.

¹⁰ Tamże, s. 6.

¹¹ C. Delsol, *Esej o człowieku późnej nowoczesności*, tłum. M. Kowalska, Znak, Kraków 2003, s. 95.

¹² Por. B. Kłoda-Staniecko, *Electro body. Bioniczne ciało, bioniczny umysł. Człowiek+*, [w:] Zawojski P. (red.), *Bio-techno-logiczny świat. Bioart oraz sztuka technonaukowa w czasach posthumanizmu i transhumanizmu*, 13 Muz, Szczecin 2015, s. 228–249.

¹³ Więcej o współczesnych problemach humanizmu pisze m.in. B. Sitarska, *Człowiek współczesny – humanista przełomu XX i XXI wieku (Część II)*, Kultura i Wychowanie 2011, nr 2 (2), s. 23–38.

Europejskiego społeczeństwa, starając się zrozumieć, jakie czynniki doprowadziły do wybuchu nazizmu w XX-wiecznej Europie. E. Fromm zauważał negatywne zmiany zachodzące w społeczeństwie, zarówno w ramach zmiany tzw. *modus bycia* na *modus posiadania*, jak i w ramach odejścia od wartości reprezentowanych przez tradycję. W odróżnieniu od C. Delsol E. Fromm nie koncentruje się na kulturze związanej z tradycją chrześcijańską, lecz na kulturze związanej z ustrojem kapitalistycznym. W efekcie jego diagnoza okazuje się być wciąż bardzo aktualna. E. Fromm pisze: „W ciągu minionego stulecia wytworzyliśmy w świecie zachodnim więcej materialnego bogactwa niż jakiegokolwiek społeczeństwo w historii ludzkości. W przedsięwzięciach, które nazywamy »wojną«, udało się nam zabić miliony ludzi. [...] Żyjemy w systemie ekonomicznym, w którym szczególnie dobre zbiory bywają często katastrofą gospodarczą, by więc »ustabilizować rynek«, ograniczamy część naszej produkcji rolnej, chociaż na świecie są miliony ludzi, którym tych samych rzeczy brakuje”¹⁴.

Diagnoza E. Fromma dotyczy w szczególności stanu psychologicznego całego społeczeństwa, które dążąc do wygody materialnej, koncentruje się przede wszystkim na posiadaniu. Technologia oraz świat rzeczy całkowicie zdominowały człowieka, powodując, iż nie czuje się on więcej twórcą świata, lecz jedynie jego sługą. To z kolei doprowadza do wykształcenia w człowieku zjawiska alienacji, tj. doświadczenia samego siebie jako kogoś obcego. O pojęciu alienacji pisał również K. Marks: „Własny czyn człowieka będzie dla niego siłą obcą, przeciwstawną mu, która go ujarzmiła miast tego, by on panował nad nią”¹⁵. Dla E. Fromma w XX-wiecznej Europie alienacja jest niemal totalna. Dalszy rozwój tego zjawiska doprowadzić może jedynie do katastrofy. Zatrzymać ten stan zdoła „humanistyczna wspólnota”¹⁶, tzn. zmiana paradygmatu panującego w gospodarce, kulturze oraz edukacji na taki, który umożliwi człowiekowi zmianę sposobu bycia poprzez doświadczenie, rozwój oraz realizację wolności¹⁷.

Inny obraz współczesności proponują M. Hardt i A. Negri. Rozpatrują zjawisko globalizacji w kontekście powstawania nowego *imperium*¹⁸. Według nich postępująca globalizacja, szczególnie w wymiarze produkcji, powoduje, iż stosunki gospodarcze uniezależniają się od sterowania politycznego. Autorzy ci przekonują, iż stopniowo zachodzi zmierzch suwerenności państw narodowych. Nowy układ tworzą państwa oraz podmioty ponadnarodowe, złączone wspólną logiką rządzenia. Nowo powstałe globalne imperium jest zdecentralizowanym, aterytorialnym aparatem rządzenia, który w toku globalnej gospodarki wytwarzania dóbr i usług zmierza w stronę biopolityczną. Oznacza to, iż po pierwsze, władza imperium nie zna żadnych

¹⁴ Por. E. Fromm, wyd. cyt., s. 13, 14.

¹⁵ K. Marks, F. Engels, *Ideologia niemiecka. Feuerbach*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 3, tłum. K. Bleszyński, Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 35.

¹⁶ Por. E. Fromm, wyd. cyt., s. 340.

¹⁷ Więcej o rozważaniach związanych z pojęciami *modus posiadania* oraz *modus bycia*: E. Fromm, *Mieć czy być?*, tłum. J. Karłowski, Rebis, Poznań 1999.

¹⁸ M. Hardt, A. Negri, wyd. cyt., s. 7.

terytorialnych granic, a po drugie, że imperium zawiesza historię, tzn. „utrwała po wsze czasy istniejący stan rzeczy”¹⁹. Zachodzące wewnątrz tego organizmu procesy przenikają sferę ekonomiczną, polityczną i kulturową, kreując na nowo życie społeczne. Szczególnie ważnym aspektem imperium jest założenie, iż zaciera ono rozgraniczenia pomiędzy dyscyplinami naukowymi. Według M. Hardta i A. Negriego oznacza to np., iż żeby zrozumieć w pełni gospodarkę, należy przynajmniej w stopniu podstawowym rozumieć procesy twórczości kulturowej. Podobnie badacz kultury, który chce w pełni pojąć przedmiot swoich zainteresowań, potrzebuje wiedzy ekonomicznej. M. Hardt i A. Negri twierdzą również, iż zjawiska kryzysowe są na stałe wpisane we wszystkie momenty rozwoju cywilizacyjnego. Współcześnie, gdy „kapitał stał się światem”²⁰, a „rozwój technologiczny oparty na upowszechnieniu komunikacyjnych stosunków do produkcji jest motorem kryzysu”²¹, upowszechnia się zjawisko dotyczące podmiotowości człowieka. Doprowadza to z kolei do coraz mocniejszego wyzysku człowieka.

W XX w. gospodarkę światową dotknął Wielki Kryzys (*Great Depression*), związany m.in. z nadprodukcją największych gospodarek, brakiem regulacji na rynku papierów wartościowych oraz suszą, jaka dotknęła rolnictwo w USA. Ekonomisci zaczęli zauważać, iż wcześniejsze założenia, przyjęte po ekonomistach klasycznych – szczególnie w ramach postrzegania zachowań zbiorowości na podstawie zachowań jednostek – są niewystarczające do zbudowania spójnych predykcji ekonomicznych. K. Grzesiuk podsumowuje te spostrzeżenia następująco: „Zaczęto zauważać, iż założenie, że można wnioskować na temat całej zbiorowości na podstawie zachowań tworzących ją jednostek może być fałszywe, co oznacza, iż efektywność jednostki jako podmiotu w skali mikroekonomicznej i efektywność całej gospodarki nie muszą być tożsame”²².

Jednym z pierwszych ekonomistów postulujących taką zmianę nastawienia był J.M. Keynes. Proponował on odejście od postrzegania procesów gospodarczych w skali mikro na rzecz analizowania zjawisk na poziomie całych gospodarek narodowych. J. Górski opisuje to w następujący sposób: „Interesują go [Keynesa] nie zasady rachunku optymalizacji poszczególnych jednostek gospodarujących, lecz wielkości zbiorcze, takie jak: dochód narodowy, inwestycje, konsumpcja, oszczędności”²³. J.M. Keynes, oprócz zmiany paradygmatu z analiz mikro na rzecz makro, postuluje również przyjęcie niestabilności w gospodarce za jej stan immanentny. Jest to podejście odmienne od podejścia neoklasyków, którzy koncentrowali się na znalezieniu punktu równowagi gospodarczej oraz wykorzystywali perspektywę statystyczną. Angielski ekonomista postulował odejście od zasad liberalizmu gospodar-

¹⁹ Tamże, s. 11.

²⁰ Tamże, s. 405.

²¹ Tamże, s. 406.

²² K. Grzesiuk, *Powstanie i ewolucja modelu „homo economicus”*, Roczniki Ekonomii i Zarządzania 2014, t. 6 (42), nr 2, s. 267.

²³ Por. J. Górski, *Zarys historii ekonomii politycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1984, s. 365.

czego, proponując interwencjonizm instytucji rządowych w gospodarkę narodową. Takie rozwiązanie miało ustabilizować sytuację gospodarczą na początku XX w., w okresie po Wielkim Kryzysie. J.M. Keynes stworzył również teorię konsumpcji, która uwzględniała w procesie decyzji czynniki psychologiczne oraz społeczne: krańcową skłonność do konsumpcji i oszczędzania. Twierdził on, że wpływ na podejmowanie decyzji przez jednostkę mają warunki jej życia, wiedza oraz „stan zaufania do gospodarki”²⁴. Oznacza to, iż ludzie podejmują decyzje stale w warunkach ograniczonej racjonalności, a dodatkowo na jednostki działa „zwierzęcy instynkt”²⁵, który odpowiada za wybory oparte na emocjach oraz innych nieracjonalnych pobudkach. Szkoła zapoczątkowana przez J.M. Keynesa była głównym nurtem w ekonomii do lat 60. XX w. Wtedy okazało się, że interwencjonizm nie spełnił pokładanych w nim nadziei.

Drugą główną szkołą podejmującą pytanie o mechanizmy decyzyjności jednostek w życiu gospodarczym był tzw. monetaryzm zapoczątkowany przez M. Friedmana. Krytykował on Keynesa za zbyt mocne odejście od mikroekonomii i odrzucenie paradygmatu *homo economicus* jako podstawy do analiz działań podejmowanych przez jednostki w gospodarce²⁶. J.M. Keynes odrzucał ten model jako główny paradygmat, który jest wyłącznie teoretyczny i nie znajduje zastosowania w rzeczywistości. Sam M. Friedman pisze: „Pytanie, które warto postawić, nie dotyczy tego, czy przyjęte założenia teorii są realistyczne, bo nigdy nie są, ale raczej tego, czy są wystarczająco dobrymi przybliżeniami prowadzącymi do założonego celu. Na to pytanie można odpowiedzieć jedynie sprawdzając, czy dana teoria się sprawdza, a zatem, czy generuje wystarczająco dokładne przewidywania”²⁷.

Ekonomia według niego powinna tworzyć modele teoretyczne, które następnie będzie porównywać z danymi empirycznymi – jeśli teoria pokrywa się z danymi, to jest to ekonomicznie skuteczny model.

Kryzys gospodarczy, który zaczął się na początku XXI w., odświeżył dyskusję na temat przyszłości oraz zasadności liberalnego kapitalizmu. Część ekonomistów (m.in. R. Thaler czy D. Kahneman) zaczęła zastanawiać się nad znaczeniem rynku oraz swobody gospodarczej w kontekście stymulowania kreatywności w gospodarce. Podjęte dyskusje dotyczyły przede wszystkim roli państwa w gospodarce wolnorynkowej, a dokładnie relacji pomiędzy instytucjami regulacyjnymi a efektywnością samej gospodarki²⁸. Zagadnienia te odzwierciedliły się również w dyskusjach na te-

²⁴ Por. J.M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, tłum. M. Kalecki, S. Raczkowski, PWN, Warszawa 1956, s. 190.

²⁵ K. Grzesiuk, wyd. cyt., s. 268.

²⁶ Por. R.L. Hetzel, *The contributions of Milton Friedman to economics*, *Economic Quarterly* 2007, vol. 93, no. 1, s. 1–30.

²⁷ M. Friedman, *Methodology of positive economics*, [w:] tegoż, *Essays in Positive Economics*, University of Chicago Press, Chicago 1966, s. 15, cyt. za: K. Grzesiuk, wyd. cyt., s. 269.

²⁸ Por. G. Wolska (red.), *Współczesne problemy ekonomiczne. Polityka państwa a proces globalizacji*, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 2013, nr 139, s. 8.

mat ekonomii jako nauki. Pojawiające się postulaty, zwłaszcza pod adresem makroekonomistów, dotyczyły możliwości stworzenia uniwersalnych modeli ekonomicznych, w pełni oddających rzeczywistość gospodarczą. Kryzys, który dotknął gospodarkę globalnie, pokazał, iż ekonomia nie może być traktowana jako nauka laboratoryjna. Celem nauk społecznych, w skład których wchodzi ekonomia, jest tworzenie narzędzi ułatwiających funkcjonowanie społeczeństwa. Dotyczy to wykorzystywania nie tylko badań teoretycznych, lecz także zmiennych socjologicznych oraz czynników psychologicznych, determinujących zachowania ludzi. Takie założenia realizowane są szczególnie mocno w analizach ekonomicznych w ramach badań ekonomii behawioralnej. Ta dziedzina nauki odchodzi od założeń neoklasyków w zakresie ekonomii normatywnej na rzecz badań nad rzeczywistymi zachowaniami ludzi, w szczególności nad sposobami podejmowania decyzji. Kluczowym przedstawicielem tego kierunku jest noblista ekonomii R. Thaler, który uważa, iż założenia neoklasycznej ekonomii są nierealne i nieadekwatne do opisu rzeczywistości²⁹. Do opisu współczesnych kierunków ekonomicznych należy dodać również podejście naturalistyczne (reprezentowane m.in. przez J.S. Milla), charakteryzujące się matematyzacją ekonomii, a także podejście ewolucyjne (m.in. A. Rosenberga i A.W. Lo), łączące ekonomię z naukami biologicznymi³⁰, oraz podejście antynaturalistyczne (ekonomia wiedzy niedoskonałej), reprezentowane m.in. przez R. Frydmana, koncentrujące się na założeniu o nieprzewidywalności ludzkich decyzji, a tym samym niepowodzeniu założeń ekonomicznych, dotyczących zachowań jednostek i ich prawidłowości³¹.

Powyższe rozważania przedstawiają różne stanowiska w zakresie założeń, jakimi posługują się ekonomiści. Historia i rozwój nauk ekonomicznych wskazały, iż próby budowy modeli ekonomicznych napotykać czynniki ograniczające pełną racjonalność uczestników rynków. Wśród czynników najczęściej pojawiających się w literaturze dotyczącej przedstawionego problemu wymienia się m.in. aspekty psychologiczne, etyczne i społeczne. U autorów podejmujących takie zagadnienia pojawiają się również koncepcje wykorzystania np. *quasi*-racjonalnych uczestników rynków – takie stanowisko proponuje m.in. wspomniany wcześniej R. Thaler³². Obecnie na gruncie badań interdyscyplinarnych odchodzi się od klasycznego aksjomatu człowieka racjonalnego. Po pierwsze przyjmuje się, iż jednostka ma ograniczoną racjonalność (wiąże się to z ograniczeniem poznawczym), jak również

²⁹ A. Lang, *Richard Thaler on Misbehaving*, Rotman School of Management University of Toronto, Toronto 2016, s. 9.

³⁰ Połączenie tych dziedzin realizowane jest np. na gruncie neurokognitywistyki, traktującej jednostki na rynku jako element przystosowania do środowiska, które rządzi się podobnymi prawami jak biologia.

³¹ Więcej o współczesnych koncepcjach ekonomicznych: M. Gorazda, *Filozofia ekonomii*, Copernicus Center Press, Kraków 2014.

³² R. Thaler, *From homo economicus to homo sapiens*, Journal of Economic Perspectives 2000, vol. 14, no. 1, s. 136.

występuje u niej zjawisko asymetrii wiedzy, tzn. jednostki posiadają zróżnicowany poziom informacji. Po drugie zakłada się, iż jednostki nie tylko są motywowane przez własne, realne potrzeby, lecz także podejmują działania przez uwarunkowania społeczne.

Reasumując: transformacje zachodzące w kulturze są ściśle wspierane przez nauki ekonomiczne. Z jednej strony humaniści ostrzegają przed kierunkiem zmian, dopatrując się w kulturze wypaczenia systemu wartości na rzecz kapitału, podczas gdy nauki ekonomiczne kładą nacisk na rozwój wartości związanych z kapitałem i zasobami, tak aby zoptymalizować gospodarkę i zapewnić jej jak największą funkcjonalność. Na tym tle powstaje potrzeba wypracowania nowego narzędzia badawczego – metaekonomii, tj. takiej ekonomii, która nie tylko uwzględni abstrakcyjność modeli, ale przede wszystkim uznaje transcendentualność pojęć takich jak dobrobyt, sprawiedliwość i wolność. Szczególna rola metaekonomii dotyczy przede wszystkim zadawania pytań o fundament etyczny proponowanych teorii gospodarczych. Obszerniej o tym aspekcie piszą D.M. Hausman, M.S. McPherson i D. Satz w książce *Etyka ekonomii*³³. Dowodzą w niej, iż ekonomia normatywna głównego nurtu, tworząc swoje modele, bardzo często przyjmuje kontrowersyjne przesłanki etyczne. Udowadniają oni, jak istotna jest rola kształcenia ekonomistów pod względem obszarów etyki, bez której teoria ekonomiczna – pomimo formalnej poprawności – nie może sprzyjać rozwojowi człowieka.

Rola ekonomii we wspieraniu zmian cywilizacyjnych jest bezdyskusyjna, a jej wpływ stale się powiększa. Przejawami tego zjawiska są zarówno komercjalizacja kultury, jak i koncentracja człowieczeństwa na wartości, jaką jest kapitał. Pochodną tego zjawiska jest nie tylko zwiększanie się dobrobytu ekonomicznego jednostki, lecz również stałe rozszerzanie obszarów do potencjalnego realizowania aktywności człowieka. Innymi słowy, żyjąc w rozwiniętym gospodarczo kraju, jednostka ma duży wachlarz możliwości realizowania własnych aktywności.

3. Wpływ ekonomii na proces rozwoju człowieka na przykładzie koncepcji *Capability Approach* Amartyi Sena

Podejmując próbę opisu współczesności, podkreśliłem znaczącą rolę, jaką odgrywa w niej ekonomia za sprawą zapewniania jednostce środków oraz przestrzeni do realizacji jej potencjału. Ten szczególny sposób postrzegania roli ekonomii jest zgodny z intencjami zawartymi w pracach noblisty A. Sena. Indyjski ekonomista i filozof proponuje szersze niż neoklasyczna ekonomia spojrzenie na pojęcie dobrobytu, kładąc nacisk na rolę wolności w procesie rozwoju. W odniesieniu do tego ostatniego tradycyjna ekonomia najczęściej wykorzystywała efektywność jako podstawowe kryterium zawarte w zasadzie optymalności Pareta. Dla A. Sena rozwój wiąże się

³³ D. Hausman, M.S. McPherson, D. Satz, *Etyka ekonomii*, tłum. zbiorowe, Copernicus Center Press, Kraków 2017.

jednak przede wszystkim z poszerzeniem ludzkiej wolności³⁴. Reprezentowana przez niego wizja rozwoju dotyka zwiększania zakresu swobód obywatelskich, skuteczności narzędzi państwa socjalnego oraz respektowania przestrzeni, w której człowiek realizuje swoją aktywność. Do swoich założeń A. Sen dochodzi po wcześniejszych rozważaniach przedstawionych w książce *Hunger and Public Action* z 1989 r., w której rozważa dwie drogi rozwoju³⁵. Pierwsza to rozwój zapośredniczony przez wzrost. Oznacza to, iż dopiero po okresie bardzo szybkiego wzrostu gospodarczego następuje stopniowy rozwój narzędzi polityki społecznej, m.in. edukacji oraz ochrony zdrowia. Druga możliwość to rozwój wspierany (*support-led*), oznaczający rozwój polityki społecznej bez oczekiwania na wzrost gospodarczy. Ten drugi sposób był realizowany przed okresem szybkiego wzrostu gospodarczego np. w Japonii³⁶.

Rozwój dla A. Sena to przede wszystkim proces poszerzenia zakresu ludzkich zdolności/możliwości³⁷. Takie podejście wyraźnie różni się od myśli promowanej w tradycyjnej ekonomii, która ujmowała rozwój w oparciu o takie zmienne, jak dobra podstawowe (np. w systemach oceny J. Rawlsa), zasoby (jak w analizie społecznej R. Dworkina) lub ocena rzeczywistego dochodu (jak w analizach koncentrujących się na PNB czy PKB). Wszystkie te zmienne dotyczą instrumentów do osiągnięcia dobrostanu i rozwoju, a także mogą być postrzegane jako środek do zapewnienia wolności człowieka. Zdaniem A. Sena wskaźniki oparte wyłącznie na indeksach statystycznych są ważnym narzędziem, jednak pomijają one inne istotne czynniki, takie jak ustrój ekonomiczny i społeczny czy prawa polityczne, które w równie mocnym stopniu determinują sytuację jednostki³⁸. Koncepcja, którą proponuje A. Sen, służy przede wszystkim do oceny jakości życia człowieka. Proponuje on skoncentrowanie się przede wszystkim na aktualnych możliwościach życia człowieka, a nie jedynie na środkach do życia. Najwyższą kategorią życia człowieka w jego koncepcji jest „wolność do tego, by wieść dobre życie”³⁹. A. Sen twierdzi: „Jeśli wolność jest tym, co zwiększa się dzięki rozwojowi, to zasadne jest skoncentrowanie się przede wszystkim na owym głównym celu, nie zaś na poszczególnych narzędziach czy specjalnie skonstruowanej liście instrumentów”⁴⁰.

W tych słowach autor podkreśla, iż głównym celem ekonomistów powinno być skoncentrowanie się na realizacji wolności, nie zaś na wskaźnikach statystycznych.

³⁴ A. Sen, *Development, rights and human security*, [w:] Ogata S., Sen A. (red.) *Human Security Now. Commission on Human Security*, United Nations, New York 2003, s. 8, 9.

³⁵ R. Szarfenberg (rec.), Amartya Sen *Development as Freedom*, Anchor Books oddział Random House, 1999, 376 + XVI stron. *Rozwój i wolność*, przełożył Jerzy Łoziński, Zysk i S-ka, 2002, 373 stron, *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje* 2003, nr 5, s. 189–200.

³⁶ Por. J. Drèze, A. Sen, *Hunger and Public Action*, Clarendon Press, Oxford 1989.

³⁷ Tamże.

³⁸ A. Sen, *Inequality Reexamined*, Clarendon Press, Oxford 1992, s. 42.

³⁹ Tenże, *Rationality and Freedom*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 2002, s. 86.

⁴⁰ Tenże, *Rozwój i wolność*, tłum. J. Łoziński, Zysk i S-ka, Poznań 2002, s. 17.

Z tego powodu proponuje on rozumienie procesu rozwoju nie tylko jako narzędzia polityki gospodarczej, lecz także jako jej celu. W tym ujęciu realnym celem powinno być poszerzanie rzeczywistej wolności człowieka, osiągnięte za sprawą usunięcia głównych źródeł zniewolenia, np.: „ubóstwa jak i tyranii, ograniczonych możliwości ekonomicznych i trwałej deprivacji społecznej, zaniedbań usług publicznych i nietolerancji czy nadaktywności represyjnego państwa”⁴¹.

Sen wychodzi z założenia, iż najważniejszą cechą człowieka jest jego wolność. Wolność ta to możliwość realizacji własnych potencji. Definiując wolność, indyjski uczony posiłkuje się koncepcją I. Berlina, który w swoich pracach skoncentrował się na podziale wolności na negatywną („wolność od”) oraz pozytywną („wolność do”)⁴². A. Sen, analizując pojęcie wolności, wyodrębnia w nim dwa aspekty: czynniki, które ją ograniczają, i elementy, które nam umożliwiają jej realizację. Szczególnie interesuje go ten drugi aspekt. Interpretuje go za pomocą pojęcia *capability*, które szerzej definiuje następująco: „alternatywne kombinacje funkcjonowań, które ona [osoba] jest w stanie osiągnąć”⁴³. Funkcjonowania zatem to osiągnięcia danej osoby, wszystko to, co dana jednostka zdziałała lub kim jest⁴⁴. U A. Sena zachodzić będzie ścisła korelacja między rozwojem a wolnością pozytywną: z jednej strony wolność wpływa na rozwój, ale z drugiej rozwój wspiera proces rozszerzania wolności. Zgodnie z podejściem opartym na zdolnościach – koncepcją *Capability Approach* – cele dobrobytu, sprawiedliwości i rozwoju powinny być konceptualizowane. Dotyczy to szczególnie kategorii funkcjonowania człowieka, to znaczy aktywnych stanów, w których jednostka podejmuje alternatywne działania, w które chce się angażować, oraz ma możliwość bycia tym, kim chce być. Różnica między funkcjonowaniami a możliwościami polega na etapie ich realizacji – funkcjonowania są stanami zrealizowanymi (osiągniętymi), natomiast możliwości to potencja (swoboda) do realizacji wybranych opcji.

Dla A. Sena dobrobyt jest niewystarczającym celem rozwoju. Proponuje on skoncentrowanie się na pojęciu sprawczości człowieka (*agency*), zarówno na jego wymiarze do osiągania działania (*agency achievement*), jak i na wolności do działania (*agency freedom*). W koncepcji sprawczości A. Sen wyróżnia 3 wymiary⁴⁵:

- wymiar wewnętrzny (człowiek ma powody, by cenić własną sprawczość, ponieważ intuicyjnie wie, że lepiej być sprawczym niż pozbawionym możliwości reakcji);

⁴¹ R. Szarfenberg, *Dwie recenzje książek A. Sena: Inequality Reexamined, Development as Freedom*, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/rec-2sen.pdf>, s. 11 (28.09.2018).

⁴² Por. I. Berlin, *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, tłum. H. Bartoszewicz i in., Res Publica, Warszawa 1991.

⁴³ R. Szarfenberg, *Dwie recenzje...*, s. 5.

⁴⁴ J. Miklaszewska, *Teorie sprawiedliwości społecznej: Amartya Sen i Martha Nussbaum*, *Prakseologia* 2014, nr 156, s. 29.

⁴⁵ D.A. Crocker, I. Robeyns, *Capability and agency*, [w:] Morris C.W. (red.), *Amartya Sen. Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 83.

- wymiar instrumentalny (jeśli ludzie mają możliwość bycia sprawczymi, to na podstawie własnych decyzji będą dążyć do realizacji celów, które będą wiązać się z podniesieniem ich dobrostanu);
- wymiar konstruktywny (umożliwiający swobodną analizę, podejmowanie decyzji i kształtowanie systemu wartości człowieka).

Koncepcja sprawczości będzie mieć wymiar zarówno deskryptywny, jak i normatywny. Deskryptywny, ponieważ opisywać będzie ludzką motywację jako często wykraczającą poza własny interes jednostki. Dobrobyt dla A. Sena to nie tylko dobro materialne, lecz również np. stan dobrego samopoczucia. Wymiar normatywny odnosić się będzie do przyjęcia za kategorię pomiaru rozwoju oraz wolności stopień realizacji możliwości człowieka. A. Sen następnie wyodrębnia aspekty rozwoju, widząc w nim rację wartościującą oraz narzędziową⁴⁶. W pierwszej rozwój pomnaża ludzką wolność – jest więc to wartość autoteliczna, ważna sama w sobie. W drugiej natomiast wolność jest instrumentem do rozwoju, bo „rozwój jest uzyskiwany wyłącznie za sprawą wolnej działalności ludzi”⁴⁷. W tym aspekcie Sen odwołuje się do roli instytucji politycznych jako narzędzia prowadzącego do rozwoju. Oznaczać to będzie, iż rozwój może być uzyskany wyłącznie za sprawą działań wolnych ludzi, a także poprzez udział w kształtowaniu instytucji i praktykowaniu swobód politycznych⁴⁸. Wolność jest zatem zarówno celem, jak i narzędziem rozwoju. Rozszerzając ten aspekt, A. Sen proponuje pięć wolności instrumentalnych:

- 1) wolności polityczne i prawa cywilne,
- 2) możliwości (*facilities*) ekonomiczne,
- 3) możliwości (*opportunities*) społeczne,
- 4) gwarancje przejrzystości,
- 5) zabezpieczenie ochronne (*protective security*).

Wymienione kategorie mają odzwierciedlenie w prawach: cywilnych, politycznych, gospodarczych, socjalnych i kulturalnych. Za ich sprawą w sposób pośredni i bezpośredni ma być realizowana wolność ludzi „do życia takiego, jak by chcieli”⁴⁹. Część tych praw jest wdrożona do współczesnej polityki, m.in. za sprawą ONZ-owskich Paktów Praw Człowieka, ustaw zwalczających problem ubóstwa, jak również założeń zawartych w konstytucjach narodowych.

Podejście zdolnościowe (*Capability Approach*) reprezentowane przez A. Sena jest alternatywnym rozumieniem dobrobytu w stosunku do innych ujęć ekonomicznych, m.in. utylitarystycznego podejścia koncentrującego się na przyjemności czy szczęściu człowieka (*utility-based approach*), jak również do podejścia skoncentrowanego wyłącznie na przychodach, bogactwie czy zasobach (*resource-based approach*). A. Sen wielokrotnie podkreśla, iż koncentracja na statystycznych ujęciach związanych z dobrami materialnymi jest niewystarczająca. Nie odrzuca ich, ale pro-

⁴⁶ R. Szarfenberg (rec.), s. 190.

⁴⁷ Tamże, s. 191, 192.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ A. Sen, *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford–New York 2001, s. 38.

ponuje się skupić na znacznie szerszych kryteriach. Krytykuje również utylitaryzm za zbyt mocną koncentrację na pozytywnych stanach mentalnych (jak np. szczęście czy zadowolenie). Dodaje także, iż skupienie się na zaspokojeniu preferencji, przy traktowaniu użyteczności jako zmiennej liczbowej reprezentującej wybory na rynku, napotyka problem nieporównywalności dobra dla różnych ludzi. To z kolei prowadzi do trudności zastosowania takiej teorii w ramach wyznaczania społecznych celów oraz ich realizacji i porównywalności. A. Sen odnosi się również do J. Rawlsa, zgadzając się z nim co do priorytetyzacji roli wolności, jednak on sam nie koncentruje się na dobrach pierwotnych, tj. „prawach, wolności i możliwości, dochodzie i bogactwie, społecznych podstawach szacunku dla samego siebie”⁵⁰.

Prezentując swoją koncepcję, A. Sen przyjmuje również pewne założenia. Po pierwsze, w swojej teorii podkreśla, iż podejście oparte na zdolnościach jest podejściem ogólnym, koncentrującym się na informacjach na temat indywidualnych korzyści, ocenianych pod kątem możliwości, a nie konkretnego projektu, np. w jaki sposób zorganizować społeczeństwo. Perspektywa A. Sena wskazuje na znaczenie realizacji zdolności jako narzędzia w ocenie nierówności społecznych, ale sama w sobie również nie proponuje żadnej konkretnej formuły dla decyzji politycznych⁵¹. Po drugie, termin „zdolności” rozumie A. Sen poprzez funkcjonowania, które dotyczą indywidualnego życia człowieka, m.in. od kwestii bycia dobrze odżywionym lub unikania przedwczesnej śmierci po uczestnictwo w życiu społecznym i rozwijanie umiejętności realizowania planów i ambicji związanych z pracą⁵². A. Sen podkreśla, iż koncepcja *Capabilities Approach* dotyczy przede wszystkim zróżnicowanych wariantów funkcjonowań, zależnie od tego, co dana osoba ceni i uważa za wartościowe. Dodatkowo dodaje on, iż termin „zdolności” odnosi się do życia człowieka jako całości, a nie wyłącznie jakiegoś jego wąskiego aspektu. Autor koncepcji podkreśla, iż jego praca ma proponować rozumienie życia człowieka nie jako jednostki, która posiada pewne przedmioty czy wartości, lecz jako jednostki, która ma szansę na realizację własnych zdolności – *actual opportunities of living*⁵³.

Celem zobrazowania koncepcji zdolnościowego podejścia A. Sen podaje przykład, iż jeśli jakaś osoba osiąga wysokie dochody, ale jest również bardzo podatna na uporczywe choroby lub jest upośledzona przez poważną niepełnosprawność fizyczną, to osoba taka niekoniecznie musi być postrzegana jako bardziej uprzywilejowana tylko z tej przyczyny, że jej dochody są wyższe. Taka osoba z pewnością może mieć wygodniejsze życie (za sprawą dochodu), jednak musi się ona również mierzyć z trudnościami w realizacji swojego życia (tj. takiego, które ona uważa za wartościowe) z powodu swoich upośledzeń. A. Sen podkreśla, iż w ocenie jakości

⁵⁰ J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, przeł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, PWN, Warszawa 1994, s. 89.

⁵¹ Jest to jedna z wyraźniejszych różnic w rozwoju koncepcji zdolnościowego podejścia reprezentowanym przez A. Sena oraz jego współpracownicę M. Nussbaum.

⁵² A. Sen, *The Idea of Justice*, Penguin Books, London 2009, s. 233.

⁵³ Tamże.

egzystencji satysfakcja jest ważniejszym kryterium niż samo posiadanie środków. Kolejną cechą koncepcji *Capability Approach* jest przywiązanie zdolności do jednostki, a nie do całej grupy. Sen uważa, iż zdolności przypisane są człowiekowi, podczas gdy społeczeństwo jedynie nimi w szczególny sposób operuje⁵⁴. Grupa nie istnieje samoistnie, lecz jedynie składa się z członków. Z tego powodu o potencjale grupy świadczyć będzie perspektywa zdolności poszczególnych jej uczestników. Dodatkowo A. Sen podkreśla, że każdy człowiek jest zaangażowany w kilka różnorodnych grup (etnicznych, religijnych, narodowych itp.). Powoduje to, iż nie można ograniczyć rozumienia człowieka wyłącznie do jednej perspektywy, tj. bycia członkiem jakiejś grupy.

Centralną rolę w koncepcji A. Sena odgrywa wolność jako zdolność człowieka do robienia różnych, zależnych od niego rzeczy. W tym rozumieniu podejmuje on interpretację zjawiska ubóstwa jako zaburzenie zdolności. W szczególności chodzi o sytuację, w której człowiek ma zmniejszoną zdolność do realizacji własnych możliwości, w tym również zdolności do zarabiania środków. Z tego powodu skala ubóstwa – rozumianego przez A. Sena jako ograniczenie zdolności – może być znacznie szersza, niż się powszechnie uważa (bazując jedynie na danych związanych z poziomem przychodów). Dobrobyt jednostki powinien być oceniany ze względu na zdolność jednostki do funkcjonowania, co oznacza osiągnięcia danej osoby, to, co dana jednostka zdołała lub kim jest⁵⁵. Sen pisze następująco: „funkcjonowanie trzeba odróżnić od (1) posiadania dóbr (i odpowiedniej ich charakterystyki), wobec których jest ono późniejsze; i od (2) posiadania użyteczności (w formie szczęścia wynikającego z funkcjonowania), wobec której jest ono w istotny sposób uprzednie”⁵⁶.

Innymi słowy, można przyjąć, iż „zdolności” dla A. Sena są miarą realizacji ludzkiej wolności pod postacią osiągania wartościowego funkcjonowania oraz bycia tym, kim człowiek chce być. W koncepcji wolności człowieka A. Sen wprowadza również rozróżnienie między sprawczością (*agency*) a dobrostanem (*well being*). Jak podaje J. Miklaszewska, *well being* „odnosi się do korzyści jednostki, zadowolenia z tego, że jest zdrowa, wykształcona i nie głodna”, natomiast *agency* oznacza „różne rodzaje aktywności jednostek, które podejmują działania, by osiągnąć zamierzone cele”⁵⁷. Rozróżnienie służy A. Senowi do nakreślenia dwóch biegunów funkcjonowania człowieka. W pierwszym jednostka jest beneficjentem zewnętrznych działań, np. polityki państwa (*well being*), w drugim natomiast sama jest odpowiedzialna za własne funkcjonowanie (*agency*). To rozróżnienie umożliwia zbudowanie połączenia między sprawczością instytucji politycznych (w ramach aktywności jednostek) a sprawczością indywidualną. Według A. Sena człowiek, jako wolna jednostka, w realizacji swoich zdolności musi być wspierany przez otoczenie, szczególnie przez państwo. Z tego powodu instytucje zewnętrzne muszą zapewnić

⁵⁴ Tamże, s. 245.

⁵⁵ J. Miklaszewska, wyd. cyt., s. 5.

⁵⁶ Tamże, s. 40.

⁵⁷ Tamże, s. 32.

człowiekowi minimum warunków ekonomiczno-społecznych, tak aby jednostka mogła realizować swoje zdolności. Hinduski filozof nie proponuje jednak konkretnych narzędzi, które powinny zostać wdrożone przez państwo. Ten aspekt odróżnia koncepcję A. Sena od rozwiązań proponowanych przez M. Nussbaum czy J. Rawlsa. A. Sen uważa, iż żadna skonkretyzowana lista dóbr podstawowych nie może pełnić funkcji uniwersalnej podstawy do rozwijania ludzkich zdolności, przede wszystkim dlatego, iż ludzie znacząco różnią się między sobą. Z tego powodu jedna uniwersalna lista byłaby nieadekwatna dla wszystkich ludzi. A. Sen jako filozof empirysta nie buduje teoretycznego systemu sprawiedliwości. Jego koncepcja jest próbą wytworzenia przejścia zbudowanego na indywidualnej wolności do realizacji zbiorowych celów, zmierzających do wsparcia procesu rozwoju. W swoich pracach Sen proponuje różne sposoby wykorzystania zdolnościowego podejścia – zarówno jako narzędzia do pomiaru, jak i jako elementu sfery polityki rozwojowej. W pierwszym znaczeniu interesuje go aspekt pomiarowy, tj. kryterium mierzenia poziomu realizacji zdolności człowieka. W tym aspekcie wyróżnia podejścia: „1) bezpośredni pomiar funkcjonowań i wolności (jeden z wariantów to pomiar tylko niektórych z nich), 2) uzupełnianie wskaźników dochodowych wybranymi wskaźnikami funkcjonowań i wolności, 3) dostosowanie wskaźników dochodowych w oparciu o informacje dotyczące funkcjonowań i wolności (koncepcja dochodu ekwiwalentnego)”⁵⁸.

Podejście zdolnościowe jest więc empiryczną metodą, która bada rzeczywiste jednostki, starając się określić najlepszy sposób ich funkcjonowania, tak aby mogły one realizować swoją wolność i możliwości. W drugim aspekcie koncepcja A. Sena znalazła realizację m.in. przy opracowaniu raportu „Arab Human Development Report” (2002), w którym poza wskaźnikami dotyczącymi długości życia oraz wykształcenia wzięto pod uwagę również poziom wolności obywatelskich i politycznych czy aspekt podmiotowości kobiet. W raporcie nie brano pod uwagę właściwie w ogóle wskaźników dochodowych.

Krytyka koncepcji A. Sena dotyczy przede wszystkim trudności w zakresie praktycznego wdrożenia jego teorii. Brak określonych narzędzi oraz uniwersalność wartości powodują, iż jego teoria nie daje się łatwo przełożyć na cele polityki gospodarczej. A. Senowi często zarzuca się również słabość uzasadnień, operowanie jedynie ogólnymi rozważaniami oraz brak konkretnych propozycji⁵⁹.

Prace nad teorią zdolnościowego rozumienia dobrobytu kontynuowane są m.in. przez M. Nussbaum, która za trzon swojej koncepcji przyjmuje listę określonych zdolności. Lista ta jest swego rodzaju wyznacznikiem minimum oczekiwań, których spełnienie rząd musi zapewnić swoim obywatelom. Propozycja M. Nussbaum zawiera 10 podstawowych zdolności opartych na ludzkiej godności⁶⁰.

⁵⁸ R. Szarfenberg (rec.), s. 193, 194.

⁵⁹ Por. T. Pogge, *A Critique of the Capability Approach*, 2010, https://www.researchgate.net/publication/288967482_A_critique_of_the_capability_approach (28.09.2018).

⁶⁰ P. Machura, *Dobro a wolność: wokół teorii możliwości Marthy Nussbaum*, *Folia Philosophica* 2015, nr 33, s. 211-230.

1. Życie – zdolność przeżycia właściwego człowiekowi okresu w warunkach, które nie czyniłyby go niewartym przeżycia.

2. Zdrowie cielesne – możliwość cieszenia się dobrym zdrowiem (w tym posiadaniem potomstwa), odpowiednim wyżywieniem i zadowalającymi warunkami mieszkaniowymi.

3. Nienaruszalność cielesna – wolność przemieszczania się, wolność od przemocy, także seksualnej i domowej; sposobność odczuwania satysfakcji seksualnej i wybór w kwestiach reprodukcyjnych.

4. Zmysły, wyobraźnia i myśl – możliwość posługiwania się zmysłami, wyobraźnią i rozumem w sposób „prawdziwie ludzki”, wspierana odpowiednią edukacją; wolność ekspresji artystycznej, religijnej, literackiej itd.; możliwość doznawania przyjemności i unikania niepotrzebnego bólu.

5. Emocje – zdolność nawiązywania więzi z ludźmi i przedmiotami; prawo do odczuwania i wyrażania miłości, żalu, wdzięczności czy słusznego gniewu; zdolność do rozwoju emocjonalnego „niezakłóconego strachem i obawą”.

6. Rozum praktyczny – zdolność tworzenia koncepcji dobra i zaangażowania się w krytyczny namysł nad własnym życiem, w tym wolność sumienia i wyznania.

7. Związki:

- zdolność wchodzenia w relacje z innymi ludźmi, okazywania troski o innych, wchodzenia w rozmaite formy interakcji społecznych i wyobrażania sobie sytuacji innych ludzi;
- posiadanie podstaw unikania poniżania i budowania szacunku dla samego siebie, bycie traktowanym z godnością i na równi z innymi (co obejmuje także wolność od dyskryminacji na tle rasowym, płciowym, etnicznym, religijnym, związanym z orientacją seksualną itd.).

8. Inne gatunki – możliwość życia w zgodzie z potrzebami innych form życia.

9. Zabawa – możliwość zabawy, doznawania radości i rekreacji.

10. Kontrola nad środowiskiem:

- politycznym – zdolność efektywnego udziału w życiu publicznym i „władania własnym życiem”, gwarancje partycypacji politycznej, wolności słowa i zrzeszania się;
- materialnym – możliwość posiadania własności (zarówno ziemi, jak i ruchomości), prawo do podejmowania pracy na równych zasadach z innymi, możliwość podejmowania pracy godnej istoty ludzkiej i wchodzenia w wartościowe (*meaningful*) relacje z innymi pracownikami.

Lista M. Nussbaum zawiera określone zdolności, za których realizowanie powinno być odpowiedzialne państwo. Wymienione zdolności pokrywają się zarówno z prawami człowieka, jak i z koncepcjami praw naturalnych. W odróżnieniu jednak od nich, realizacja listy amerykańskiej filozof wymaga aktywności ze strony państwa. Według J. Miklaszewskiej to założenie jest wadą koncepcji M. Nussbaum, ponieważ przyjmuje ona, iż infrastruktura polityczno-ekonomiczna musi zapewnić

wszystkim obywatelom równy dostęp do realizacji zdolności, m.in. do pracy⁶¹. Jest to postulat, który w rzeczywistości jest trudny do zagwarantowania przez państwo. Zakłada bowiem przychylność i dobrą wolę rządzących. Innym zarzutem podnoszonym przy koncepcji M. Nussbaum jest jej kosmopolityczny charakter, tj. przyjmowanie, iż wartości reprezentowane przez postulaty z listy są równie cenione we wszystkich kulturach na świecie.

Reasumując: przedstawione założenia teorii A. Sena pokazują, w jaki sposób współcześni ekonomiści mogą stosować narzędzia oraz pojęcia filozoficzne w tworzeniu koncepcji ekonomicznych. A. Sen z jednej strony tworzy złożoną koncepcję teoretyczną, w której opisuje człowieka oraz cel jego rozwoju w ramach realizacji jego wolności; z drugiej natomiast pokazuje mechanizmy, za sprawą których teoria ma mieć podstawy do wdrożenia w realnej polityce. Myśl tego autora jest ciągle aktualna i na nowo rozwijana w ramach prac teoretycznych, np. prób formalizacji koncepcji *Capability Approach*⁶² czy prób nadania jej bardziej normatywnego charakteru, tak jak proponuje M. Nussbaum. Wkładem Sena w rozwój nauki, a w szczególności w tworzenie takich narzędzi, jak metaekonomia, jest wskazanie na istotną rolę wolności człowieka oraz jej wewnętrznych kategorii jako kluczowych czynników w tworzeniu celów polityki gospodarczej oraz teorii ekonomicznych. Rozwijane współcześnie badania, szczególnie w ramach ekonomii behawioralnej, pokazują, iż życie człowieka (a w szczególności jego jakość) wymyka się wyłącznie teoretycznym wskaźnikom, budowanym historycznie w ekonomii. Obserwując współczesny świat, można przyjąć, iż obywatel krajów rozwiniętych cieszy się rozległymi perspektywami realizacji własnych możliwości. Dotyczy to zwłaszcza poziomu życia – mierzonego wskaźnikami ekonomicznymi oraz między innymi możliwością swobodnego przemieszczania się, czy dostępem do dóbr i towarów. Takie wskaźniki jednak nie oddają jakości życia, w szczególności stopnia realizacji własnych możliwości, wolności do realizacji sprawczości czy szans na wybór alternatywnego funkcjonowania.

4. Rola filozofii ekonomii oraz edukacji w kreowaniu kierunku rozwoju człowieka

Jedną z ważnych postaci podejmujących dyskusję na temat współczesności z perspektywy łączenia edukacji z kryzysem kultury jest M. Nussbaum, która pisze następująco: „Znajdujemy się w samym środku kryzysu o niespotykanych rozmiarach i o śmiertelnie poważnym, ogólnoswiatowym znaczeniu”⁶³. M. Nussbaum w tych słowach wypowiada się przede wszystkim o kryzysie edukacji, który coraz szerzej

⁶¹ Por. J. Miklaszewska, wyd. cyt., s. 36.

⁶² Por. I. Robeyns, *An Unworkable Idea or a Promising Alternative? Sen's Capability Approach Re-examined*, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 2000.

⁶³ M. Nussbaum, wyd. cyt., s. 17.

dotyka współczesny świat. Jak przedstawia w książce pt. *Nie dla zysku*, coraz powszechniejszy staje się zwyczaj, iż uniwersytety odchodzą od wspierania nauk humanistycznych na rzecz nauk technicznych. Towarzyszy temu jednoczesny rozwój nauk społecznych i technicznych pod kątem interdyscyplinarności oraz konieczności wdrażania wyników ich badań w przestrzeń gospodarczą. Dotyczy to w szczególności przyjęcia za priorytet pewnej rentowności prowadzonych na uczelniach badań, jak również prób łączenia wyników prac naukowych z biznesem. Jak pisze M. Nussbaum: „już wkrótce państwa na całym świecie będą produkować pokolenia użytecznych maszyn, zamiast pełnowartościowych obywateli zdolnych do samodzielnego myślenia, krytycznego podejścia do tradycji oraz zrozumienia wagi zarówno osiągnięć drugiego człowieka, jak i doznawanych przez niego krzywd”⁶⁴.

Autorka w tych słowach przestrzega przed redukcją człowieka do wymiaru wyłącznie ekonomicznego. Odwiedzając liczne uniwersytety na całym świecie, zauważa, iż w niemal każdym państwie program nauczania kierunków humanistycznych i artystycznych jest ograniczany. Dotyka to poziomu edukacji podstawowej, średniej oraz wyższej. Osoby odpowiedzialne za politykę edukacyjną koncentrują się na efektach krótkoterminowych, tj. na promowaniu takich kierunków edukacji, które wiążą się z umiejętnościami użytecznymi, czyli takimi, które mają mieć konkretne zastosowanie. Oznacza to, iż absolwenci takich kursów są zdolni do wypracowywania w przyszłości zysków, a tym samym bezpośrednio mogą oddziaływać na poziom wzrostu gospodarczego. W efekcie dochodzi do postrzegania roli edukacji jako umiejętności uczenia o świecie głównie w kategoriach komercyjnych. Takie zjawisko z jednej strony może aktywnie stymulować gospodarkę oraz przemysł, z drugiej jednak ogranicza w człowieku kreatywność oraz zdolność do krytycznego myślenia. Nauki ścisłe oraz społeczne – zwłaszcza ekonomia – są w procesie edukacji ważne, jednak ich rola jest w znacznej mierze ograniczona ze względu na ich narzędziowy charakter. Edukacja w wymiarze zaproponowanym przez M. Nussbaum to nie tylko kształcenie obywateli, lecz także przygotowanie człowieka do życia w społeczeństwie. Jest to również konkretne narzędzie do wspierania procesu rozwoju. Odnosi się to w szczególności do wpływu edukacji na demokrację, która opiera się na racjonalnym sporze pomiędzy obywatelami o odmiennych światopoglądach, jak również do wpływu na gospodarkę w zakresie rozwijania kreatywności i innowacyjności człowieka.

Żyjąc w państwie złożonym z obywateli różnego pochodzenia etnicznego i kulturowego, religii czy stopnia sprawności fizycznej, człowiek bez właściwego wykształcenia nie będzie mógł funkcjonować stabilnie. Takie zjawisko przekłada się bezpośrednio na porządek funkcjonowania całego systemu demokratycznego. M. Nussbaum pisze wprost: „Jestem przekonana, że umiejętności krytycznego myślenia i refleksji są niezbędne do podtrzymania życia i żywotności demokracji”⁶⁵.

⁶⁴ Tamże, s. 18.

⁶⁵ Tamże, s. 25.

Autorka z pełnym przekonaniem dowodzi, iż liberalne demokracje potrzebują obywateli, którzy są w stanie myśleć krytycznie oraz potrafią „myśleć uczuciami”, zarówno w polityce, jak i w ekonomii. Potrzebom tym musi sprostać system edukacji, wspierający to, co demokratyczne, z tym, co liberalne, łącząc niezależność jednostki z suwerennością zbiorowości.

Współczesny świat w wymiarze globalnym dąży przede wszystkim do osiągnięcia wzrostu gospodarczego. Jest to jeden z głównych celów polityki zarówno krajowej, jak i ponadnarodowej. Jak zauważa M. Nussbaum, koncentracja na dochodowości powoduje, iż zaczynają się gubić w społeczeństwie pozostałe wartości, cenne dla przyszłej demokracji. Wielu przywódców oraz osób odpowiedzialnych za tworzenie kierunków rozwoju edukacji przyjmuje wyłącznie nauki ścisłe i technologię za czynniki budujące przewagę gospodarczą na arenie międzynarodowej. Doprowadza to do zjawiska odsunięcia innych umiejętności wpływających na kondycję demokracji i kultury, w szczególności zdolności krytycznego myślenia, zdolności do współczucia czy oceny złożoności świata z globalnego punktu widzenia. M. Nussbaum bardzo mocno krytykuje współczesny system edukacji, który nazywa „edukacją nastawioną na zysk”⁶⁶. Podkreśla, iż rozwój gospodarczy jest jedynie środkiem do realizacji ludzkich celów, nie zaś celem samym w sobie. Konkluduje, iż „większość z nas nie zdecydowałaby się na życie w dobrze prosperującym, acz nie demokratycznym państwie”⁶⁷.

Wskazanie koncepcji A. Sena jako narzędzia pomiaru rozwoju gospodarczego, w którym najważniejszymi wartościami są wolność oraz realizacja zdolności człowieka, służyć ma pokazaniu, iż współczesny człowiek, żyjąc w rozwiniętym państwie, ma dużą przestrzeń do realizacji własnych aktywności. Jednak pomimo to wciąż rodzą się pewne kryzysy, zarówno ekonomiczne (np. kryzys przełomu pierwszego i drugiego dziesięciolecia XXI w.), jak i kryzysy kulturowe. Jeśli więc uczestnikiem współczesnej kultury oraz gospodarki jest człowiek wykształcony oraz mający zdolność realizacji własnych możliwości, a wciąż dochodzi do kryzysów, to w takim razie polityka, kultura oraz edukacja nie formułują człowieka w sposób poprawny. Odpowiedzialność za ten stan rzeczy leży, po pierwsze, po stronie systemu edukacji, który zamiast rozwijać umiejętności samodzielnego myślenia uczy wyłącznie zdolności technicznych, bardziej poszukiwanych na rynku pracy, jednak mniej przygotowujących do samodzielności. Po drugie, odpowiedzialni za to są również ekonomiści, którzy często zapominają o etycznym wymiarze własnej dziedziny, koncentrując się wyłącznie na celach gospodarczych, z pominięciem ich moralnych konsekwencji. Na tym polu dochodzi do połączenia elementów ekonomicznych (np. interpretacji pojęć takich jak poziom dobrobytu, jakość pracy czy dochodu) z kulturą, która te czynniki wspiera i zastępuje nimi tradycyjne wartości, jakimi dotychczas się posługiwała. Metaekonomia jako nauka społeczna ma istotną rolę w tworzeniu

⁶⁶ Tamże, s. 26.

⁶⁷ Tamże.

polityki gospodarczej z perspektywy szerszej niż wyłącznie techniczna oraz narzędziowa. Elementy ściśle filozoficzne związane z pewną interpretacją rzeczywistości, a w szczególności z etyką, powinny zostać włączone w ekonomię jako jedna z jej zmiennych. Studiowanie etyki przez studentów ekonomii może pomóc w rozszerzeniu ich teorii o czynniki wartościujące. Jednym z kluczowych współczesnych ekonomistów zgadzających się z tym poglądem jest Daniel Hausman, który w książce pt. *Etyka ekonomii* argumentuje, iż powiązanie ekonomii i etyki przynosi korzyści dla każdej z nich⁶⁸. Według niego nie da się wykluczyć z ekonomii treści wartościujących, które dotyczą teorii związanych z efektywnością czy wolnością. Tak jak ekonomia normatywna bez etyki doprowadza do absurdu, tak również ekonomia pozytywna, tworząc predykcje i próby wyjaśnienia rzeczywistości bez narzędzi etycznych, jest nieskuteczna. W tym duchu rodzi się szerszy kontekst ekonomii, m.in. za sprawą metaekonomii, która w ramach badań ekonomicznych zadaje pytania o etyczne konsekwencje takich teorii oraz ich zasadność. Jak dowodzi T. Kwarciański, trudno jest unikać wartościowania moralnego w trakcie tworzenia analiz ekonomicznych. Dotyczy to zarówno kwestii efektywności gospodarowania (której nie da się oddzielić od zagadnień sprawiedliwej dystrybucji), jak i tworzenia koncepcji polityki gospodarczej⁶⁹.

Również założenia polityki społecznej mają charakter fundamentalnie moralny. Dotyczy to obecnie obowiązujących norm oraz tego, czy spełniają one swoją funkcję, zarówno ekonomicznie, jak i etycznie. Cechy ekonomii dobrobytu, takie jak racjonalność polityki społecznej czy indywidualizm, wiążą się z wyborem i mogą zostać zakwestionowane lub zmienione, tzn. mogą zależeć od różnych czynników. Jednak pomimo iż w polityce społecznej dobrobyt jest postrzegany jako czynnik oczywisty, równie istotne są inne aspekty, takie jak wolność i równość. Tworzenie polityki rozwoju, szczególnie w zakresie kreowania polityki społecznej, tj. podziału dochodu czy zabezpieczeń społecznych, bez mocnego uwzględnienia jej etycznego charakteru mija się z jej nadrzędnym celem. Jeśli gospodarka będzie ukierunkowana jedynie na wzrost ekonomiczny, to najważniejszą wartością pozostanie wyłącznie kapitał. W takiej sytuacji mniej istotne staną się czynniki związane z satysfakcją czy zadowoleniem człowieka. Do takiej interpretacji celu ekonomii nawołują A. Sen oraz M. Nussbaum, dla których celem polityki gospodarczej nie jest wyłącznie poprawa sytuacji ekonomicznej, lecz przede wszystkim rozszerzanie wolności człowieka. W realizacji takiego celu pomóc ma metaekonomia jako refleksja nad zagadnieniami etycznymi w gospodarce⁷⁰. Dotyczy to w szczególności metodologii założeń oraz zagadnień etycznych w ekonomii, sprawiedliwości dystrybucyjnej oraz ekonomicznych analiz zachowań moralnych. Takim aspektem poświęcone są

⁶⁸ D. Hausman, M.S. McPherson, D. Satz, wyd. cyt., s. 48.

⁶⁹ T. Kwarciański, *Zagadnienia etyczne w ekonomii*, [w:] M. Gorazda, Ł. Hardt, T. Kwarciański (red.), *Metaekonomia, Zagadnienia z filozofii ekonomii*, Copernicus Center Press, Kraków 2016, s. 367.

⁷⁰ Tamże.

książki *Metaekonomia. Zagadnienia z filozofii ekonomii oraz Etyka ekonomii*, które argumentują, iż bez pytań dotyczących sądów wartościujących czy kryteriów porównań zubaża się kreowany przez ekonomię obraz rzeczywistości.

5. Zakończenie

Rozwiązywanie problemów związanych z obecną sytuacją człowieka wymaga zastosowania interdyscyplinarnych narzędzi. Autorzy, których koncepcje przywołuję, dowodzą, iż współczesny człowiek stoi przed okresem wielkich zagrożeń. Realizowane od XX w. zmiany, zarówno w przestrzeni technologicznej oraz gospodarczej, jak i w systemie edukacji, powodują, iż charakter człowieczeństwa oraz kultury ulega coraz większym przekształceniom. Kierunek tych zmian budzi wątpliwość nie tylko wśród humanistów, lecz także u naukowców zajmujących się obszarami społecznymi i ekonomicznymi. Propozycje wypracowania remedium na tę sytuację dotyczą przede wszystkim wykorzystania interdyscyplinarnego podejścia, bazującego na wynikach badań różnych nauk. Prace A. Sena są w tym kontekście szczególnie interesujące, ponieważ odnoszą się do zagadnień zarówno ekonomicznych, jak i społecznych i filozoficznych. W swoich tekstach indyjski filozof porusza problemy takie jak rozwój człowieka, ubóstwo, sprawiedliwość dystrybucyjna czy wolność. Proponuje również uniwersalne narzędzie, dzięki któremu można określać poziom rozwoju gospodarczego, uwzględniając nie tylko miary statystyczne, lecz przede wszystkim indywidualny zakres realizacji ludzkich zdolności. Jego koncepcja znalazła zastosowanie zarówno w tworzeniu indeksu HDI⁷¹ czy międzynarodowych raportów dotyczących rozwoju społecznego⁷², jak i w polityce społecznej Indii⁷³. Skuteczność teorii A. Sena świadczy o potrzebie rozwoju takich interdyscyplinarnych narzędzi, jak metaekonomia. Obszar ten bowiem nie dotyczy wyłącznie roli etyki w ekonomii, lecz m.in. sprawiedliwości dystrybucji dóbr czy warunków niezbędnych do rozwoju człowieka. Wobec obserwowanej współcześnie priorytetyzacji kapitału jako wartości najwyższej, kluczowe wydaje się rozumienie celu ekonomii w znacznie szerszej perspektywie, tzn. jako nauki stawiającej pytania: czym jest dobrobyt, w jaki sposób człowiek może realizować swoje preferencje oraz jakie działania ekonomiczne są działaniami etycznymi? Badaczami, którzy mają szczególny wpływ na poruszanie takich kwestii w domenie publicznej, są z pewnością M. Nussbaum oraz A. Sen. Dotyczy to głównie dyskusji o kierunku rozwoju człowieka oraz o znaczeniu jego wolności. Potwierdzeniem istnienia potrzeby takich pytań jest przyznanie Nagród Nobla z dziedziny eko-

⁷¹ *Human Development Index*, wskaźnik stosowany do badania rozwoju społecznego na poziomie krajowym. Por. R. Antczak, *Nowe ujęcie wskaźnika rozwoju społecznego HDI*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów 2012, z. 117, s. 7–24.

⁷² Por. P. Vizard, *The Contributions of Professor Amartya Sen in the Field of Human Rights*, 2008, <http://eprints.lse.ac.uk/6273/> (7.10.2018).

⁷³ Por. A. B. Atkinson, *The contributions of Amartya Sen to welfare economics*, *The Scandinavian Journal of Economics* 1999, vol. 101, no. 2, s. 173–190.

nomii A. Senowi (w 1998 r. za wkład w ekonomię dobrobytu) i R. Thalerowi (w 2018 r. za wkład w ekonomię behawioralną). Liczne wyróżnienia otrzymała również M. Nussbaum, np. w 2016 r. Nagrodę Kyoto (odpowiednik Nagrody Nobla w dziedzinie filozofii, sztuki, nauki i technologii) za rozwój teorii sprawiedliwości zbudowanej na podejściu zdolnościowym (*capabilities approach*).

Realizujący się proces globalizacji powoduje, iż o rozwoju człowieka należy myśleć również w kategoriach globalnych. Koncepcja A. Sena poprzez wykorzystanie metod oraz pojęć nauk humanistycznych, a w szczególności filozoficznych, ujmuje istnienie oraz cel rozwoju człowieka właśnie w taki sposób. Skuteczność takiego podejścia potwierdza szybki rozwój odłamów ekonomii (np. ekonomii behawioralnej) oraz takich narzędzi, jak metaekonomia.

Literatura

- Antczak R., *Nowe ujęcie wskaźnika rozwoju społecznego HDI*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów 2012, z. 117, s. 7–24.
- Atkinson A.B., *The Contributions of Amartya Sen to Welfare Economics*, The Scandinavian Journal of Economics 1999, vol. 101, no. 2, s. 173–190.
- Berlin I., *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, tłum. H. Bartoszewicz i in., Res Publica, Warszawa 1991.
- Crocker D.A., Robeyns I., *Capability and agency*, [w:] Morris C.W. (red.), *Amartya Sen. Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Delsol Ch., 2003, *Esej o człowieku późnej nowoczesności*, tłum. M. Kowalska, Znak, Kraków.
- Delsol C., *Kamienie węgielne. Na czym nam zależy?*, tłum. M. Kowalska, Znak, Kraków 2018.
- Drèze J., Sen A., *Hunger and Public Action*, Clarendon Press, Oxford 1989.
- Friedman M., *Methodology of positive economics*, [w:] M. Friedman, *Essays in Positive Economics*, University of Chicago Press, Chicago 1966.
- Fromm E., *Mieć czy być?*, tłum. J. Karłowski, Rebis, Poznań 1999.
- Fromm E., *Zdrowe społeczeństwo*, tłum. A. Tanalska-Dulęba, Vis-a-Vis/Etiuda, Kraków 2012.
- Gajda J., *Antropologia kulturowa*, Impuls, Kraków 2012.
- Gielarowski A., *Kryzys kultury – kryzys człowieka. Fenomenologiczna krytyka kultury: Husserl, Levins, Henry*, WAM, Kraków 2016.
- Gorazda M., *Filozofia ekonomii*, Copernicus Center Press, Kraków 2014.
- Górski J., *Zarys historii ekonomii politycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1984.
- Grzesiuk K., *Powstanie i ewolucja modelu „homo economicus”*, Roczniki Ekonomii i Zarządzania 2014, t. 6 (42), nr 2, s. 253–288.
- Hardt M., Negri A., *Imperium*, tłum. A. Kołbaniuk, S. Ślusarski, W.A.B., Warszawa 2005.
- Hausman D., McPherson M.S., Satz D., *Etyka ekonomii*, tłum. zbiorowe, Copernicus Center Press, Kraków, 2017.
- Hetzel R.L., *The contributions of Milton Friedman to economics*, Economic Quarterly 2007, vol. 93, no. 1, s. 1–30.
- Kempny M., *Czy globalizacja kulturowa współdecyduje o dynamice społeczeństw postkomunistycznych?*, Kultura i Społeczeństwo 2000, nr 1, s. 5–23.
- Keynes J.M., *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, tłum. M. Kalecki, S. Raczkowski, PWN, Warszawa 1956.
- Kłoda-Staniecko B., *Electro body. Bioniczne ciało, bioniczny umysł. Człowiek+*, [w:] Zawojski P. (red.), *Bio-techno-logiczny świat. Bioart oraz sztuka technonaukowa w czasach posthumanizmu i transhumanizmu*, 13 Muz, Szczecin 2015.

- Kurzweil R., *Jak stworzyć umysł?*, tłum. K. Zielińska, Studio Astropsychologii, Białystok 2018.
- Kwarciański T., *Zagadnienia etyczne w ekonomii*, [w:] Gorazda M., Hardt Ł., Kwarciański T. (red.), *Metaekonomia, Zagadnienia z filozofii ekonomii*, Copernicus Center Press, Kraków 2016.
- Lang A., *Richard Thaler on Misbehaving*, Rotman School of Management University of Toronto, Toronto 2016.
- Machura P., *Dobro a wolność: wokół teorii możliwości Marthy Nussbaum*, *Folia Philosophica* 2015, nr 33, s. 211–233.
- Marks K., Engels F., *Ideologia niemiecka. Feuerbach*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 3, tłum. K. Błeszyński, Książka i Wiedza, Warszawa 1961.
- Miklaszewska J., *Teorie sprawiedliwości społecznej: Amartya Sen i Martha Nussbaum*, *Prakseologia* 2014, nr 156, s. 25–46.
- Nussbaum M., *Nie dla zysku. Dlaczego demokracja potrzebuje humanistów*, tłum. Ł. Pawłowski, Fundacja Kultura Liberalna, Warszawa 2016.
- Paura R., *Singularity Believers and the New Utopia of Transhumanism*, 2016, https://www.researchgate.net/publication/322024389_Singularity_believers_and_the_new_utopia_of_transhumanism (24.09.2018).
- Pogge T., *A Critique of the Capability Approach*, 2010, https://www.researchgate.net/publication/288967482_A_critique_of_the_capability_approach (28.09.2018).
- Rawls J., *Teoria sprawiedliwości*, przeł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Robeyns I., *An Unworkable Idea or a Promising Alternative? Sen's Capability Approach Re-examined*, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 2000.
- Sen A., *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford–New York 2001.
- Sen A., *Development, Rights and Human Security*, [w:] Ogata S., Sen A. (red.) *Human Security Now. Commission on Human Security*, United Nations, New York 2003.
- Sen A., *Inequality Reexamined*, Clarendon Press, Oxford 1992.
- Sen A., *Rationality and Freedom*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 2002.
- Sen A., *The Idea of Justice*, Penguin Books, London 2009.
- Sen A., *Rozwój i wolność*, tłum. Jerzy Łoziński, Zysk i S-ka, Poznań 2002.
- Sirojć Z., *Globalizacja kultury, Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne* 2002, nr 1, s. 149–155.
- Sitarska B., *Człowiek współczesny – humanista przełomu XX i XXI wieku (Część II)*, *Kultura i Wychowanie* 2011, nr 2 (2), s. 23–38.
- Szarfenberg R., *Dwie recenzje książek A. Sena: Inequality Reexamined, Development as Freedom*, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/rec2sen.pdf> (28.09.2018).
- Szarfenberg R. (rec.), Amartya Sen *Development as Freedom*, Anchor Books oddział Random House, 1999, 376 + XVI stron. *Rozwój i wolność*, przełożył Jerzy Łoziński, Zysk i S-ka, Poznań, *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje* 2003, nr 5, s. 189–200.
- Thaler R., *From homo economicus to homo sapiens*, *Journal of Economic Perspectives* 2000, vol. 14, no. 1., s. 133–141.
- Vizard P., *The Contributions of Professor Amartya Sen in the Field of Human Rights*, 2008, <http://eprints.lse.ac.uk/6273/> (7.10.2018).
- Wolska G. (red.), *Współczesne problemy ekonomiczne. Polityka państwa a proces globalizacji*, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 2013, nr 139.
- Wysłocka E., *Globalizacja – błogosławieństwo czy przekleństwo*, [w:] Wysłocka E. (red.), *Ekonomiczne aspekty procesu globalizacji*, Wydawnictwo Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2009.
- Żuk-Łapińska L., *Kryzys kultury europejskiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 1997.